

ГУМАНІЗАЦІЯ СТОСУНКІВ ЧЕРЕЗ ПОДОЛАННЯ ЦЬКУВАННЯ В ШКІЛЬНІЙ СПІЛЬНОТІ

Любов Антонівна Найдюнова

Статтю присвячено соціально-психологічному аналізу феномена цькування в шкільній спільноті. Розглянуто сучасні дослідження моббінгу і булінгу, світовий досвід впровадження програм їх попередження.

Ключові слова: цькування, моббінг, булінг, шкільна спільнота, профілактичні програми

Статья посвящена социально-психологическому анализу феномена травли в школьном сообществе. Рассмотрены современные исследования моббинга и буллинга, мировой опыт внедрения программ их предупреждения.

Ключевые слова: травля, моббинг, булинг, школьное сообщество, профилактические программы

The article is about social-psychological analysis of bullying in school communities. There are considerable the modern mobbing and bullying studies, world experience of anti-bullying preventive programmes.

Key words: mobbing, bullying, school community, preventive program

Проблема гуманізації стосунків надзвичайно гостро постає в сучасній школі. Причини зростаючої нагальності розвитку людяності криються як у суспільно-політичних протиріччях сьогодення, так і в дефіциті прикладних досліджень, спрямованих на вирішення конкретних завдань і повсякденних шкільних проблем. До таких проблем можна віднести цькування, психологічне тероризування окремих дітей однолітками, яке скоріш замовчується у педагогічній практиці, не стає предметом розгляду й вітчизняних науковців. Найчастіше такі випадки розглядаються як прикрі інциденти між однолітками, і нажаль, залишаються приватною справою дітей (і жертв і агресорів) чи їх батьків, завершуються лише окремими педагогічними бесідами з учасниками.

На нашу думку, варто ставити питання про системний характер явища цькування, яке є проявом деструктивних моделей міжособистісних стосунків у шкільній спільноті. Ці стосунки складаються не завдяки деклараціям тих чи інших цінностей в шкільному середовищі (наприклад, цінності гуманізму), а під впливом демонстрації зразків поведінки значущими людьми у їх повсякденному житті. Крім того, не слід забувати про вплив медіа, які підкоряючись законам конкуренції за глядача (слухача, споживача інформації), зосереджуються на гучних скандалах, вражаючих конфліктах, екстремальних проявах людської поведінки, - всьому тому, що відмінне від повсякденності, і тому може привертати увагу. Тим самим, медіа сприяють просуванню зразків деструктивних моделей поведінки, що поступово стають нормою в шкільній спільноті.

Особлива жорстокість дитячих угруповань здавна стала елементом звичного педагогічного дискурсу, як і розповсюджене покладання батьків на самоорганізацію дитячих стосунків ("що то за хлопці, що не подралися, самі розберуться", "після бійки ще кращими друзями стають", "хай звикають боротися за себе в подальшому житті, не в теплиці ж зростати" тощо). І як тут не згадати класичні експерименти з імітації студентами відносин між тюремниками і в'язнями, які доводилось переривати через нібито само-організоване зростання агресії та небезпеку значної шкоди учасникам. Здавалось би, стосунки в спільноті однолітків самі по собі сприяють ескалації жорстокості, підсиленої рольовою грою. Але, зосереджуючись на теоретичних роздумах ми забуваємо, що непрямим чином в цих експериментах експериментатором задавалась певна модель поведінки. Через відсутність санкцій на експериментування із жорстокістю (хоча б у вигляді висловленого ставлення) демонструвалась прийнятність моделей міжособистісних стосунків, що розгортались в поведінці учасників. Саме таким чином сьогодні і в шкільному середовищі відбувається впровадження деструктивних моделей поведінки – через відсутність системної відповіді шкільної спільноти на демонстрацію окремих зразків повсякденної деструктивної поведінки. А якщо подивитись на інформаційний контекст існування дитячої групи, - криміналізацію життя, дідівщину, майнову сегрегацію, ціннісні протиріччя між

родинами, - залишається дивуватись ще досить повільному зростанню дитячої агресивності. Хоча, дивлячись правді у вічі, треба визнати, що проблеми агресивності, насильства в дитячих стосунках, психологічного терору й цькування насправді досить актуальні.

Метою нашого дослідження було зібрати світовий досвід вивчення цькування, як негативного явища в шкільному середовищі, провести соціально-психологічний аналіз проявів названого феномену в українських школах, узагальнити підходи до профілактики і упередження цькування на основі розвитку шкільної спільноти.

Стан розробки проблеми. Для позначення явища цькування в англійській літературі використовується два терміни: мобінг (похідний від mob – на-товп) і булінг (bully – задирається, залякувати), що часто виступають синонімами. Останні два десятиліття булінг (цей термін частіше використовується в Європі) став активно досліджуватись у всьому світі. Це не значить, що до того проблема ігнорувалась, проте систематичне вивчення природи і шляхів профілактики шкільного булінгу розпочалось із робіт норвезького психолога Дена Ольвеуса на початку 70-тих років минулого століття. Сьогодні вивчено досить багато аспектів цієї проблеми, які дають змогу прогнозувати ризики залучення до булінгу в якості жертви чи агресора, чи інколи у двох ролях одночасно. Довготривалі програми досліджень показують зв'язок між досвідом жертв булінгу і такими негативними наслідками, як низька самоповага, тривога, депресія, недовіра до інших, психосоматична симптоматика. Перебування в булінговій ситуації в школі може слугувати предиктором (показником для прогнозування) ризику насильства і зловживань у подальшому житті. Найбільш трагічним наслідком булінгу є суїцид жертви. Саме загибель у Норвегії трьох хлопчиків у 1983 році з короткими інтервалами між трагічними випадками стала приводом для впровадження першої великої анти-булінгової програми в школах на національному рівні. Програми упередження цькування (булінгу, мобінгу) розроблені з урахуванням особливостей менталітету і місцевих спільнот в багатьох країнах Європи, Америки, в Австралії.

Нажаль, в Україні проблема цькування не розробляється на рівні національної програми, навіть муніципальних програм, хоча випадки суїциду дітей, що перебували у складних стосунках із однолітками траплялись. Цілеспрямоване розслідування наявності цькування в цих випадках не проводилось іще й тому, що не існує розповсюджених соціально-психологічних програм, які б забезпечили реабілітацію дітей, залучених як нападники до цькування після трагедії. Відсутність вини, доведена за правовими нормами, в цих випадках не тотожна відчуттю провини і сумнівам, з яким дитина продовжує жити після загибелі товариша. Але проблема, іще раз варто наголосити, носить системний характер і не вичерпується лише необхідністю психологічної роботи із жертвами чи агресорами. Мова іде про впровадження програми цілісного розвитку шкільної спільноти для профілактики деструктивних моделей міжособистісних стосунків. Скільки іще трагедій має трапитись, щоб ми зрозуміли необхідність розробки і цілеспрямованого впровадження в освітніх закладах програм стоп-цькування? На нашу думку, імовірність загибелі навіть однієї дитини є достатнім аргументом, а якщо розглянути наслідки систематичного спотворення моделей міжособистісних стосунків, які потім реалізуються в сімейному житті, на роботі, загалом в спілкуванні з іншими, то аналіз досвіду протистояння тенденціям зростання цькування стає дуже важливим.

Визначення феномену цькування. Більшість дослідників прийшли згоди, що основу цькування складає залучення членів спільноти до негативної і шкідливої поведінки [1]. Багато авторів підкреслюють також, що для цькування суттєвим є бажання нашкодити жертві чи поставити її в ситуацію утиску [2]. На відміну від ширших визначень агресії чи насильства, цькування пов'язане із виникненням дисбалансу влади, коли менш владні персони чи групи зазнають повторюваних і несправедливих нападів [3]. Пов'язуючи цькування із дискурсом влади, автори переводять це явище у системне, яке не може бути розглянуто лише на рівні міжособистісних стосунків учасників, а потребує аналізу моделей стосунків, вбудованих у спільноті, де відбувається цькування.

Розрізняють фізичне, вербальне і непряме цькування, останнє іще називається психологічним тероризуванням і стосується навмисного виключення дитини із спілкування і спільної діяльності, розповсюдження чуток із наміром ушкодження жертви тощо. Вербальне цькування стосується залякування, погрожування фізичною розправою, задирання і дошкуляння (як кажуть діти, дістання). Цькування, що здійснюється натовпом (мобінг) особливо небезпечне явище в середовищі підлітків, адже через механізми знеособлювання в юрбі, зараження, наслідування і навіювання до складу цькувальників зтягується багато учасників, що погіршує стан жертви. Інколи різні форми цькування спрямовуються на одну людину-мішень і тим самим помножують тиск на особу жертви, перетворюючи інколи ситуацію на нестерпну.

ІНДИКАТОРИ ЦЬКУВАННЯ:

- Навмисна соціальна ізоляція жертви
 - Переважання розмовляти, переривання
 - Відмова в комунікації з персоною-жертвою
 - Відсутність розмов про персону-жертву
- Напади на приватне життя жертви
 - Перманентна критика приватного життя
 - Телефоний терор
 - Висміювання недоліків, особистих якостей, імітація голосу, ходи, жестів
- Фізичне насильство, залякування
- Вербальна агресія, задирання і дошкуляння
- Атаки на політичні, релігійні чи інші переконання, національну належність
- Розповсюдження чуток

Для діагностики цькування в школі використовують спеціально розроблені опитувальники, в яких учнів просять (як правило, анонімно) самозвітувати щодо частоти, з якою вони цькують інших (за категоріями -щоденно, щотижня, щомісяця чи ніколи), щодо періоду, протягом якого учень відчував себе жертвою тощо. Деякі автори надають перевагу вимірюванню за одним узагальнюючим запитанням, інші обирають оцінювання за шкалою з багатьма запитаннями. Крім найпоширеніших поведінкових індикаторів, діагностуються настановлення, зокрема, почуття щодо жертв і готовність втрутитися, спостері-

гаючи випадки цькування інших. Використовуються також рейтинги учнів щодо їх залучення до цькування в якості агресорів і жертв, складені педагогами, батьками, дослідниками. Школярів просять назвати тих однолітків, хто цькує інших, та тих, хто стає мішенню цькування як жертва. Нарешті, метод прямого спостереження за поведінкою, аналіз відео-записів можуть також використовуватись для збору даних про наявність цькування і тенденції його змін після впровадження профілактичних програм.

Завдання стандартизації діагностичного інструменту є ключовим в розробці програм стоп-цькування, оскільки інструменти вимірювання дають можливість оцінити ефективність заходів профілактичних програм за умови такого дизайну замірів, які проводяться напередодні і після впровадження програми.

Методика. Для дослідження соціально-психологічних механізмів цькування ми запропонували напів-проективну техніку опитування, яка традиційно використовується для діагностики практичного інтелекту, соціального інтелекту тощо. В цій методиці задається певний опис ситуації від першої особи, в якому закладається відповідна імпліцитна проблема чи модель стосунків, надалі подаються запитання. Перевага такої методики на відміну від звичайного опитування полягає у зменшенні суто вербальної реакції респондентів. За відсутності традиції широкого використання терміну цькування можлива множина побутових інтерпретацій, коли одними і тими ж словами можуть називатись зовсім різні явища, що ускладнить подальший аналіз.

Ситуація мобінгу як форми цькування, що стала основою методики, була обрана із реальних розповідей дітей при консультуванні: *"Мене перестріли дівчата на дискотеці, оточили колом і почали дразнити, погрожувати, що поб'ють, наскакувати. Вони не били мене, а тільки лякали. Я не могла втекти через це коло. Я робила вигляд, що їх не помічаю, а вони іще більше біснувалися. Я відчувала безпорадність. Я слабша за весь цей натовп"*. Далі пропонувалось дати відповіді на низку пов'язаних із описаною ситуацією закритих і відкритих запитань: чи зустрічались у власному досвіді з такими ситуаціями і як часто, де вони відбувались, якою була власна поведінка, як ставились дорослі свідки, які

могли бути причини ситуації і її наслідки для учасників подій. Крім того, вивчались уявлення про почуття жертв і учасників нападу, а також шляхи надання допомоги.

Результати дослідження та інтерпретація даних. Дослідження проводилось анонімно в чотирьох загальноосвітніх школах міста Києва, обраних за випадковим принципом, охоплено 245 підлітків віком від 13 до 15 років. Не ставилось завдання оцінити стан розповсюдження цькування в кожній із шкіл, на першому етапі дослідження нас цікавили загальні уявлення підлітків про явище і попередня орієнтовна оцінка його розповсюдженості в цілому.

Отримані дані порівнювались із представленими в літературі оцінками розповсюдженості цькування в інших країнах. Зважаючи на відмінність використаних методів і дизайну дослідження, що заважає робити точні кількісні висновки, аналіз показує значні розбіжності в частоті проявів цькування київських школярів із учнями тих країн, де питанню приділяється державна увага. Так, власний досвід жертви цькування мають 34% досліджених учнів, в той час як за норвезькими даними цей відсоток коливається між 14,1-15,9, тобто є принаймні вдвічі меншим. Лише 44% підлітків відповіли, що не мають власного досвіду перебування в таких ситуаціях, і майже стільки (43%) досліджуваних мають досвід бути цькувальником, а 13,4% - організаторами цькування.

З такими ситуаціями діти стикаються і в школі і на вулиці чи в дворі, на дискотеці, в інших місцях. Правда, цькувальники частіше за все відповідають, що не пам'ятають, де саме такі ситуації відбувались. Взагалі відбиття ситуації цькування учасниками характеризується вираженою асиметрією: жертві і цькувальнику ситуація представлена по-різному. Так, наприклад, зовсім по-різному сприймається участь дорослих, які спостерігають за мобінговими ситуаціями. Більше половини жертв вказують, що дорослі не були свідками цькування. Серед запропонованих варіантів реагування дорослих жертви частіше за все обирають варіант невтручання, хоча інколи дорослі втручались, щоб розігнати натовп. Лише третина жертв обирає варіант відповіді, що дорослі стають на захист жертви. В той час, як більшість цькувальників вважає, що дорослі втруча-

лись, в'ясняючи причини ситуації або стаючи на сторону жертви, траплялись навіть поодинокі відповіді, що дорослі втручались, приєднуючись до кола. Найбільша асиметрія спостерігається у баченні різними сторонами поведінки жертви: більшість цькувальників вважає, що діти звертались до дорослих по допомогу. На відміну від цього, жертви надзвичайно рідко обирають такий варіант відповіді. Зважаючи, що опитуваними були представники тієї ж спільноти, існує велика імовірність того, що відповідаючи діти уявляли ті ж самі ситуації. Тим більше, варто звернути на виявлений феномен асиметрії сприйняття мобінгової ситуації серйозну увагу. Не зважаючи на те, якою дійсно була поведінка дорослих (в нашому дослідженні ми не вивчали це питання), в уявленні цькувальників дорослі більше задіяні, ніж на думку жертв. Останні гостріше відчують байдужість дорослих до дитячих проблем, самоізолюються, не звертаючись по допомогу.

Серед причин, що призводять до цькування школярі, які не мають власного досвіду участі, виділяють особисті якості жертви та особливості її поведінки, що відрізняють її від загалу: "біла ворона", "не така, як інші". Спровокувати цькування можуть не тільки "зверхність", "некоректність" чи "вороже ставлення" жертви, а й те, що вона молодша, хвора, слабка, має "непривабливий вигляд або навпаки дуже яскравий". Приводом для цькування може стати те, що жертва чимось не сподобалась нападникам, пішла проти думки компанії, не догодила. Цькування стає ситуацію випробування для жертви, у якої, на думку нападників, слабкий характер, або вона не вміє за себе постояти. Школярі відмічають, що цькування є проявом неповаги до жертви. Загалом причину цькування шукають на боці жертви понад 70% опитуваних. Біля 10% школярів виділяють у якості причини цькування помсту жертві за її попередні вчинки (відбила хлопця, щось зробила проти). Понад 15% школярів вбачають причину цькування у розгортанні існуючого конфлікту (сварка, сутичка, бійка, наїзд, погані стосунки, образа, непорозуміння). Біля 10% опитуваних вважають причиною цькування в формі мобінгу заздрість. Менше 8% школярів згадують в якості причини цькування жорстокість нападників, невміння ними інакше вирішувати

проблеми, "жорстокість і брутальність цього несправделивого світу, в якому ми живемо". Біля 2% опитуваних думають, що призвести до цькування може нудьга, коли "просто нічого робити", або "хочеться чимось забавитись". Поодинокі згадуються в якості причин і вимагання грошей, п'яна компанія тощо. Біля 8% опитуваних не дають відповіді на це питання, чи пишуть "не знаю".

У відповідях жертв причини мають більш виражене емоційне забарвлення, частіше згадуються нападники: ненависть, злість, роздратування, зухвалість, "хотіння показати владу над іншими". Лише у відповідях цькувальників зустрічаються такі думки про причини: "погане виховання батьками", "бажання самовиразитись, показати свій авторитет", "звернути чіплянням на себе увагу людини, що сподобалась".

РЕЙТИНГ ПРИЧИН ЦЬКУВАННЯ СЕРЕД ДОРΟΣЛИХ¹

1. Заздрості (63%)
2. Слабкість керування конфліктом (42%)
3. Недостатність самоцінності кожного в культурі спільноти (38%)
4. Конкуренція за увагу і уподобання (34%)
5. Вікові відмінності (22%)
6. Відмінність від інших (21%)
7. Незадоволеність, монотонія, нудьга (7%)

Результати багаторічних досліджень причин цькування норвезькими дослідниками спираються не тільки на уявлення дорослих учасників, але й на численні експертні опитування. Порівняння даних на якісному рівні дає нам можливість стверджувати, що основною причиною цькування є неопанованість усвідомленням відмінностей (сума рейтингів 1, 5, 6). Адже заздрість формується на основі сприйняття різниці з іншим, яка викликає негативні емоційні стани. Більшість учасників опитування не просто відмічають різницю між нападниками і жертвами, але демонструють емоційне забарвлення цього сприйняття. Проте, впізнання, усвідомлення цих емоцій саме як заздрості не відбувається. На нашу думку, досить актуальною є задача розібратися із цими особливостями

¹ за даними норвезьких дослідників цькування на робочому місці.

усвідомлення своїх стосунків підлітками на рівні серйозного наукового дослідження феномену заздрості.

Особистий розвиток учнів в напрямі – підвищення ресурсів конструктивного порівняння себе із іншими в спільноті – є найвагомим внеском в загальну профілактику цькування. Особливо важливим цей напрям є для пострадянських суспільств, де попереднє покоління штучно утримувалось в ідеології рівності, якою насаджувалась неактуальність розвитку механізмів опанування порівнянням. Оцінити, наскільки цей напрям є важливим з огляду на особливості українського менталітету – завдання іншого дослідження. Визнаючи, що для побудови ефективних програм профілактики цькування необхідно враховувати специфіку місцевих спільнот, ми наголошуємо на важливості поміркованого використання найкращого світового досвіду.

Серед програм протистояння цькуванню, які широко впроваджуються в багатьох країнах, можна виділити найбільш ефективні, щоб провести аналіз їх природи, механізмів, загальних рис і відмінностей. Такий аналіз є важливим етапом побудови ефективної програми, яка враховує національні та регіональні особливості шкільних спільнот. Професор Делберт Елліотт провів аналіз ефективності більш як 400 анти-булінгових програм, що впроваджувались протягом чвертьстоліття в Європі за такими мінімальними критеріями: програма мусить давати позитивний ефект для цільової групи (учнів) за строгою науковою оцінкою; цей ефект має продовжуватись протягом щонайменше одного року після завершення; програма має забезпечувати позитивний ефект принаймні ще в одному місці, крім того, де вона була створена і вперше започаткована [4]. За цими критеріями із оцінюваних чотирьох сотень програм лише 11 було визнано ефективними.

Структура класичної програми Ольвеуса, визнаної ефективною у попередженні цькування, включає чотири рівня: 1) загальна обізнаність і залучення частини дорослих у проект, 2) заходи на рівні шкільної спільноти: загальношкільне опитування, день тематичної шкільної конференції, ефективна супервізія перерв між уроками, започаткування постійних дискусійних груп, форму-

вання координаційних груп; 3) класний рівень: розробка правил класу на протистояння цькуванню, зустрічі учнів класу між собою, спільні батьківські збори з учнями класу; 4) індивідуальний рівень: серйозні розмови із цькувальниками і жертвами, бесіди із батьками залучених до цькування дітей, формування індивідуальних планів саморозвитку для протистояння цькуванню [5].

Спільними рисами ефективних програм є усвідомлення потреби боротьби із цькуванням для шкільної спільноти в цілому, особливо для педагогів, які мають поставитись до проблеми цькування з усією можливою серйозністю. Другою спільною рисою є чітка координація елементів і зусиль усіх учасників програми на позначених чотирьох рівнях. Ключовою рисою багатьох програм є впровадження в спільноті загальної анти-булінгової політики, яка описує стан стосунків, потрібних для зупинення цькування, процедур і дій, необхідних для досягнення бажаного ефекту.

Висновки.

Гуманізація стосунків повинна здійснюватись через впровадження конструктивних моделей міжособистісних стосунків в шкільній спільноті та протистояння деструктивним моделям, зокрема моделі цькування.

На основі аналізу досвіду вивчення цькування розроблена ситуаційна методика, яку можна рекомендувати для використання в шкільному середовищі.

Вивчення сприйняття ситуації цькування підлітками дало змогу виділити феномен асиметрії оцінки поведінки жертви і дорослих, коли нападники вважають, що ситуації відбуваються переважно за участю дорослих і жертви звертаються до них по допомогу, в той час як останні відчують себе в ізоляції від дорослих. Аналіз причин цькування показав, що основним напрямом профілактики цієї деструктивної моделі міжособистісних стосунків є протистояння задрості, сприяння особистому розвитку підлітків у напрямі підвищення ресурсів конструктивного порівняння себе із іншими в спільноті.

Проведено аналіз компонентів ефективних програм попередження цькування, на основі якого може конструюватись програма розвитку шкільної спільноти у протистоянні цькуванню.

Література

1. Olweus, D. (1993) *Bullying at school: What we know and what we can do.* - Oxford: Blackwell.
2. Tattum, D.P. (1993) *What is bullying?* In D. Tattum (ed.) *Understanding and managing bullying.* - London: Heinemann.
3. Smith, P.K. and Sharp, S. (eds.) (1994) *School bullying: Insights and perspectives.* London: Routledge.
4. Elliott, D. (1999) *Editor's introduction.* In D. Olweus and S. Limber, *Blueprints for violence prevention: Bullying Prevention Program.* Institute of Behavioral Science, University of Colorado, Boulder, USA
5. Olweus, D. (2004) *The Olweus Bullying Prevention Programme: design and implementation issues and new national initiative in Norway.* In *Bullying in schools: how successful can intervention be?* Ed. By Peter K. Smith, Debra Pepler, and Ken Rigby. – Cambridge: Cambridge University Press.